

УДК 376-056.48:616.896:373.3.043.2-056.2/.3:37.091

КОНЦЕПЦІЯ НАВЧАННЯ ТА РОЗВИТКУ ДІТЕЙ ІЗ РОЗЛАДАМИ АУТИЧНОГО СПЕКТРА

Тетяна СКРИПНИК, Інститут спеціальної педагогіки НАПН України, м. Київ

У статті зорієнтовано фахівців на всесвітньо визнані підходи до системної психолого-педагогічної допомоги дітям з аутизмом та їхнім родинам з опорою на такі методичні розробки, як індивідуальний план обслуговування родини, індивідуальна програма розвитку, індивідуальний освітній план.

Ключові слова: нормативно-правова база, методологія науково-методичного забезпечення, правові та організаційні принципи системи освіти.

Татьяна СКРИПНИК, Институт специальной педагогики НАПН Украины, г. Киев

КОНЦЕПЦИЯ ОБУЧЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ С РАССТРОЙСТВАМИ АУТИЧНОГО СПЕКТРА

Представленная концепция разработана автором с целью привлечь внимание педагогического сообщества к вопросу детей с аутизмом, найти для них место в современном образовании Украины. Концепция ориентирует специалистов на всемирно признанные подходы к системной психолого-педагогической помощи детям с аутизмом и их семьям с опорой на такие методические разработки, как: индивидуальный план услуг семье, индивидуальная программа развития, индивидуальная образовательная программа.

Ключевые слова: нормативно-правовая база, методология научно-методического обеспечения, правовые и организационные принципы системы образования.

Tetiana SKRYPNYK, Institute of Special Pedagogy NAPS of Ukraine, Kyiv

EDUCATION AND TRAINING CONCEPT OF CHILDREN WITH AUTISM SPECTRUM DISORDERS

The concept was designed to attract attention of government, public, business community and educators in order to find proper place in the education system for children with autism and to integrate them into society. The concept based on: 1) way of organization the system of help for children with autism with the following interrelated components as family-child-society; 2) early intervention, based on family resources (family-oriented approach); 3) individual-oriented technologies of education and development of children with autism; their gradual integration into educational area, in help of using the environmental resources (space structure, visual supports, alternative communication), support of inclusive education, which based on individual educational plan; 4) professional training for children with autism; 5) specialists' professionalism who work with people with autism. The author presents the ways of introducing the concept taking into account existing realities in the Ukraine.

Keywords: normatively legal base, methodology of the scientifically methodical providing, legal and organizational principles of the system of education.

Аутизм – це стале порушення розвитку, яке є наслідком неврологічних розладів і виявляється протягом перших трьох років життя. У міжнародній системі класифікацій хвороб МКХ-10 дитячий аутизм (F84.0), так само як атипичний аутизм (F.84.1) і синдром Аспергера (F84.5) – це самостійні нозології, що внесені до розділу «Порушення психологічного розвитку» (F80-F89), а саме – до рубрики «Загальні розлади психологічного розвитку» (F84). У кожного з цих типів загального розладу розвитку можуть бути істотні розлади в таких трьох патопсихологічних сферах, як: якісні порушення соціальної взаємодії, якісні порушення спілкування і обмежені, стереотипні, повторювані поведінка, інтереси, дії.

У нових версіях міжнародних класифікаторів хвороб (DSM-V та МКХ-11) передбачено відмо-

© Скрипник Т., 2013

витися від таких діагнозів, як: дитячий аутизм, атипичний аутизм і синдром Аспергера, залишивши тільки один – розлади аутичного спектра, при цьому наголошуючи на двох (а не трьох, як у DSM-IV та МКХ-10) групах діагностичних критеріїв: 1) якісні розлади соціальної взаємодії та комунікації, 2) обмежувальні, повторювані і *стереотипні поведінка, інтереси й активність*.

За оцінками Центру контролю і профілактики захворювань аутизму і розвитку моніторингу інвалідів (ADDM, США) у 2012 році з'ясовано, що приблизно 1 з 88 новонароджених дітей має розлади аутичного спектра, при тому незалежно від расових, етнічних і соціально-економічних груп. Дослідження, проведені в Азії, Європі та Північній Америці визначили, що середня розповсюдженість осіб із розладами аутичного спектра – близько 1 % серед дітей від 1 до 16 років. Ідеться

також про те, що за останні 10 років кількість випадків аутизму зросла у 10 разів (за даними таких країн, як США, Канада, Данія, Фінляндія, Швеція, Японія, Австралія, Ісландія). В Україні, так само як і в Росії, сьогодні немає достовірних даних щодо статистики дітей з аутизмом.

В Україні є низка надзвичайно актуальних проблем, пов'язаних з цим порушенням розвитку. Це відсутність законодавчої бази, яка уможливила б захист прав осіб з аутизмом; питання діагностики, раннього виявлення аутичних дітей, долучення їх до ефективних корекційно-розвивальних та освітніх програм; підтримка родин, які відчувають розгубленість і безпорадність у зв'язку з народженням таких дітей.

Сьогодні відомо, що аутизм є первазивним (наскрізним) порушенням розвитку, що позначається практично на всіх рівнях психіки: сенсорній, моторній, соціально-емоційній, пізнавальній і комунікативно-мовленнєвій сферах. У спектр аутичних розладів потрапляють діти з різним рівнем інтелектуальних і мовленнєвих можливостей.

Незалежно від рівня мовленнєвого і мисленнєвого розвитку найхарактернішою ознакою дітей з аутизмом є брак соціальних якостей. Друга істотна відмінність цієї категорії дітей – вибірковість сприймання навколишнього світу (гіперфокус уваги), що позначається на їхніх реакціях на зовнішню інформацію.

Так як в Україні донедавна дітей з розладами аутичного спектра не виокремлювали як самостійну категорію, сьогодні відсутня гарантована система допомоги для них, при цьому спостерігається певна розгубленість і безпорадність як батьків, так і фахівців щодо вибору засобів обстеження, лікування і корекційно-розвивальної роботи з ними. Треба також зазначити, що навчання дітей з аутизмом у загальноосвітніх закладах відбувається в умовах стихійної інтеграції. Тому одним із найактуальніших питань є визначення напрямів навчання і розвитку дітей з розладами аутичного спектра, шляхів здобуття ними освіти.

1. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

1.1. Загальні положення.

Дана Концепція спрямована на визначення шляхів навчання та розвитку дітей з розладами аутичного спектра, покликана привернути увагу органів державної влади, громадськості, бізнес-спільноти до проблем їхньої освіти та подальшої інтеграції в суспільство.

Концепція має міжвідомчий характер і вимагає формування та реалізації системної державної політики щодо надання дітям з аутизмом якісних соціальних послуг, таких як: освітні, психологічні, соціально-педагогічні, інформаційні та ін. Механізм реалізації процесу надання соціальних послуг має базуватися на міжвідомчих рішеннях та відповідних узгоджених цілеспрямованих діях. Це сприятиме розбудові системної державної політики в галузі інклюзивної освіти дітей з особливими освітніми потребами (зокрема – дітей із розладами аутичного спектра).

Концепцію навчання та розвитку дітей із розладами аутичного спектра розроблено відповід-

но до законів України: «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні», «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», «Про охорону дитинства», «Про соціальні послуги», «Про реабілітацію інвалідів в Україні» та нормативно-правових актів, які регулюють відносини у царині освіти, соціального захисту та реабілітації осіб з інвалідністю, Концепції розвитку інклюзивної освіти, Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки.

Концепція визначає засади, які можуть бути покладені в нормативно-правову базу стосовно розвитку і навчання дітей з аутизмом.

1.2. Основні ідеї та завдання Концепції.

Основні ідеї Концепції:

Системна допомога дітям з аутизмом

Питання допомоги дітям з аутизмом розглядається на основі системного підходу, що передбачає спланований і послідовний психолого-педагогічний вплив на такі взаємопов'язані компоненти, як: дитина, її родина та зовнішнє середовище, з опорою на їх ресурси та зворотний зв'язок, що дає змогу оцінити ефективність цього впливу і, за потреби, внести необхідні корективи до нього.

Визначальними компонентами допомоги дітям з аутизмом є:

- системна рання допомога, що здійснюється за індивідуальною програмою обслуговування родини;

- психолого-педагогічний супровід перебування дитини в дошкільному та шкільному загальноосвітніх закладах (за індивідуальним освітнім планом);

- спеціалізація та професіоналізація осіб з аутизмом, їхня інтеграція в суспільство, яка передбачає готовність до самостійного життя, взаємодії з навколишніми людьми та здатність до продуктивної діяльності.

Всі ці етапи мають узгодженість, взаємозв'язок та наступність.

Родинно-орієнтований підхід

Фахова допомога дитині з аутизмом має базуватися на родинно-орієнтованому підході, який дає можливість враховувати не тільки особливості дитини, а й сім'ї, тобто працювати з системою «дитина-батьки» і активно залучати батьків до роботи з розвитку дитини. В контексті родинно-орієнтованого підходу фахівці повинні прагнути створювати умови для того, щоб батьки разом з фахівцями якнайраніше планували програму розвитку дитини і брали участь у її реалізації. При цьому, кардинальні перетворення на рівні родини як мікросоціального середовища є головною умовою успішного навчання і розвитку такої дитини.

Дитиноцентризм

Концептуальним підходом до навчання і розвитку дітей з аутизмом є дитиноцентризм, що передбачає застосування індивідуально-орієнтованих технологій, творчий пошук конкретних дій у конкретній ситуації щодо конкретної дитини, побудову стратегії розвивального способу її життя, створення для неї такої соціальної організації життєдіяльності, яка допоможе їй знайти своє місце у світі.

У контексті дитиноцентризму йдеться про такі позиції:

1) *варіанти індивідуальних освітніх маршрутів*. Дитина з аутизмом може долучатися до загальноосвітнього простору поетапно. Після проходження пропедевтичного періоду (на дому, в закладі соціального захисту, корекційно-розвивальному або навчально-реабілітаційному центрі) дитина може потрапити спочатку в спеціальний заклад освіти, де відбувається її первинна соціалізація, потім – у групи/класи комбінованого типу, де здійснюється її адаптація до занять із іншими дітьми, і нарешті – в інклюзивні групи/класи масових загальноосвітніх закладів. Наявність різних можливостей дітей з аутизмом (зважаючи на спектральність розладів з аутизму) передбачає або послідовне проходження всіх ланок освітнього маршруту, або долучення зразу до навчання у масових загальноосвітніх закладах (передусім – дітей з високим рівнем розвитку, так званих високофункційних аутистів). Для дітей з аутизмом, які знаходяться на низькому рівні розвитку (низькофункційних аутистів), навчання, виховання і соціокультурна інтеграція може здійснюватися в спеціальних загальноосвітніх установах (навчально-реабілітаційних центрах). Визначення освітнього маршруту дитини передбачає плідну взаємодію педагогів, батьків та фахівців психолого-медико-педагогічних консультацій. Спеціальна освіта, її ресурсний потенціал (науково-методичний, структурно-організаційний, кадровий) є підґрунтям інклюзивної освіти;

2) *використання ресурсів середовища*. Модифікація довкілля має для дитини з аутизмом підтримувальний, стимулюючий і корекційно-розвивальний потенціал. Щодо кожної дитини має бути визначено необхідність і доречність використання середовищних ресурсів, серед яких: предметні та просторові (структурування простору, навчальне місце, предмети пристосувального характеру, підтримувальна і альтернативна комунікація); організаційно-сміслові (структурування таких сфер життєдіяльності, як навчання, побут, дозвілля; дозування навантаження, візуальна підтримка, елементи програми ТЕАССН; правила, що регулюють відносини з довкіллям); соціально-психологічні (значущі інші люди, соціальні ролі, соціальні потреби, прихильності, звички);

3) *психолого-педагогічний супровід освітнього процесу*. Дієвий психолого-педагогічний супровід здійснює робоча група фахівців та батьки дитини з аутизмом, яка налагоджує послідовну цілеспрямовану роботу за індивідуальним освітнім планом, розробленим на основі вивчення особливостей дитини, ресурсів та потреб; узагальнення досвіду і результатів її навчання на ранішніх етапах. Навчальний процес дитини з аутизмом оптимально поєднується з продуманим і налагодженим корекційно-розвивальним процесом. На перших етапах введення дитини в освітнє середовище необхідним є помічник (асистент, тьютор), навчений активізувати її на виконання потрібних завдань, організувати її увагу та працездатність, налагоджувати контакт з іншими людьми. Оцінка досягнень дитини здійснюється в оптимальних для неї умовах (у найбільш сприятливому темпі, з використан-

ням допоміжних засобів і ресурсів, за необхідності) і виявляє взаємодію таких компонентів освіти, як: знання і вміння дитини у даний період освітнього процесу та здатність застосовувати їх на практиці. Психолого-педагогічний супровід має функціонувати на всіх щаблях освіти, завдяки чому і забезпечується безперервність освітнього процесу для дитини.

Професійна спрямованість навчання

Спеціальне та інклюзивне навчання припускає право отримання особами з аутизмом професійної освіти (на всіх рівнях, включаючи й вищу) в загальноосвітньому просторі. На цьому етапі для осіб з аутизмом також мають реалізуватися як освітні професійні програми (згідно з державним стандартом), так і абілітаційні заходи (компенсація обмежень життєдіяльності). Професіоналізація осіб з аутизмом має відбуватися з урахуванням конкурентоспроможного працевлаштування. За світовим досвідом відомо, що особи з аутизмом завдяки високо розвиненій механічній пам'яті, схильності до упорядкування інформації, здібностей до мовних кодів можуть бути успішними в сфері високих технологій, статистиці, фізиці, математиці, кресленні, фотографії, коректорській та архівній роботі, перекладах, налаштуванні музичних інструментів, сортуванні тощо. Відомо, що особи з аутизмом у професійній діяльності вирізняються високою працездатністю, послідовністю і скрупульозністю.

Високий професійний рівень фахівців з аутизму

Процес навчання та розвитку дітей з аутизмом можливий лише за умови спеціальної підготовки та перепідготовки педагогів масових і спеціальних загальноосвітніх закладів, фахівців психолого-медико-педагогічних консультацій та спеціалістів корекційно-розвивальних напрямів. Підготовка має здійснюватися на факультетах корекційної педагогіки і спеціальної психології і охоплювати не тільки ґрунтовні теоретичні, а й практичні заняття, стажування на робочих місцях, супервізії. Перепідготовка повинна проводитися на курсах підвищення кваліфікації кадрів, забезпечених досвідченими, кваліфікованими викладачами та практично орієнтованих. У системі вищої медичної освіти, включаючи установи освіти лікарів, в рамках спеціалізації з дитячої психіатрії необхідне введення спецкурсу з питань розладів аутичного спектра, розширення обсягу відомостей про аутизм для студентів педіатричних факультетів і у програмах підвищення кваліфікації педіатрів і неврологів. Фахівці різних профілів мають усвідомлювати власне місце у системі допомоги дітям з аутизмом та вміти налагоджувати партнерські відносини між собою, що у випадку функціонування робочої групи з супроводу дитини набуває ознак справжньої командної взаємодії. Узгоджена творча співпраця різнопрофільних фахівців сприятиме їхньому професійному та особистісному зростанню та є потужним ресурсом дієвої допомоги дітям з аутизмом та їхнім родинам.

Основні завдання Концепції

1. Привернути увагу до питання дітей з аутизмом, ввести категорію «діти з розладами аутичного спектра» в нормативно-правову документацію по спеціальному та інклюзивному навчанню.

2. Долати бар'єр неосвіченості та низької інформаційної грамотності психолого-педагогічної спільноти та керівного складу системи освіти щодо дітей з аутизмом.

3. Удосконалити нормативно-правову базу, яка сприятиме дотриманню соціально-правових гарантій дітей з аутизмом на отримання освіти, уможливить регламентацію порядку організації їхнього навчання і виховання в ефективній освітній моделі та забезпечення для них наступності в освітній вертикалі і горизонталі.

4. Сприяти удосконаленню системи навчання і розвитку дітей із розладами аутичного спектра з опорою на всевітньо визнані практики та інклюзивні технології; розкривати умови забезпечення якості освіти дітей з аутизмом.

5. Забезпечити умови для раннього виявлення (психолого-педагогічної діагностики) дітей з аутизмом та проведення з ними інтенсивної корекційно-розвивальної роботи за індивідуальною програмою розвитку.

6. Визначити зміст та алгоритм здійснення психолого-педагогічного супроводу дітей з аутизмом в інклюзивних освітніх установах.

7. Налагодити систему послідовного введення дитини з аутизмом в освітній простір, максимально розширити охоплення дітей з аутизмом освітою, яка відповідає їх можливостям і потребам.

Принципи навчання та розвитку дітей з аутизмом

Основними вимогами, які забезпечують ефективну організацію процесів навчання та розвитку дітей з аутизмом, є такі принципи:

- відповідність способів подання навчального матеріалу особливостям дітей з аутизмом (орієнтир на структуроване навчання, візуальна підтримка, допоміжна альтернативна комунікація);

- системність психолого-педагогічного впливу з орієнтиром на цілісний розвиток: роботу з тілом (психомоторна сфера, нормалізація тону як підґрунтя розвитку всіх психічних процесів), пізнавальні функції (з опорою на сенсорну інтеграцію), соціально-емоційна сфера (становлення базового почуття безпеки і довіри до людей), комунікативно-мовленнєвий розвиток (формування здатності до відгуку та ініціювання контакту);

- наступність рівнів освіти для дітей з аутизмом: системна рання допомога – дошкільна освіта – загальна середня освіта. Узгодженість супровідної документації та фахова взаємодія спеціалістів різних рівнів освіти щодо підтримки кожної дитини в освітньому просторі;

- єдність корекції і розвитку, що передбачає необхідність корекційної роботи на основі психолого-педагогічного аналізу внутрішніх і зовнішніх умов розвитку дитини;

- індивідуалізація як здійснення особистісно орієнтованого (індивідуального, диференційного) підходу, що передбачає організацію найсприятливіших для дитини умов навчання, оптимальних

способів подання навчального матеріалу, видів допомоги та прийомів оцінювання досягнень.

1.3. Шляхи впровадження Концепції.

Реалізація Концепції передбачає комплексне вирішення питань, пов'язаних із нормативно-правовим, навчально-методичним, кадровим забезпеченням процесів навчання та розвитку дітей з аутизмом. Для успішного впровадження і розвитку положень Концепції необхідні такі зрушення в суспільстві:

Інформаційне забезпечення

Формування громадської думки, толерантного ставлення до дітей з розладами аутичного спектра. Спільна реалізація соціальних проєктів з громадськими організаціями, організаціями-партнерами закладів освіти за інформаційної підтримки засобів масової інформації.

Нормативно-правове забезпечення

Удосконалення нормативно-правового забезпечення системи освіти дітей з аутизмом щодо питань організації та впровадження послідовного процесу введення їх в освітній простір, а саме:

- розроблення інструкції про порядок виявлення дітей з розладами аутичного спектра та створення банку даних про них;

- розроблення нормативно-методичної документації про організацію і надання ранньої комплексної допомоги дітям з аутизмом у віці до 3-х років;

- розроблення положення про пункт корекційно-педагогічної допомоги дітям з аутизмом;

- введення до нормативно-правових документів по інклюзії категорії «діти з розладами аутичного спектра»;

- розроблення методичних рекомендацій по організації наступності освітнього процесу (система ранньої допомоги – введення в загально-освітній дошкільний, а потім – шкільний навчальний заклад);

- розроблення методичних рекомендацій з формування індивідуальних освітніх маршрутів для дітей з аутизмом відповідно до особливих освітніх потреб родини і дитини;

- розроблення інструкції по роботі міждисциплінарної групи, яка здійснює психолого-педагогічний супровід дитини з аутизмом у загальноосвітньому закладі, з опорою на індивідуальний освітній план;

Підготовка та впровадження навчально-методичної документації з питань навчання і розвитку дітей з аутизмом

Розроблення необхідної навчально-методичної документації по психолого-педагогічному супроводу процесів навчання та розвитку дітей з аутизмом (табл. на с. 11).

Навчально-методичне забезпечення освітнього процесу для дітей з аутизмом в умовах інклюзивного простору:

- адаптація та модифікація освітніх програм на гнучкій основі задля забезпечення індивідуальних потреб дітей з аутизмом і опрацювання педагогами відповідних методів роботи;

- розроблення критеріїв оцінювання навчальних досягнень дітей з аутизмом, які пере-

Таблиця

Призначення документа	Назва документа
Для роботи з родиною (рання допомога)	Індивідуальний план обслуговування родини
Для супроводу дитини в загальноосвітньому дошкільному закладі	Програма розвитку дитини
Для супроводу дитини в загальноосвітньому шкільному закладі	Індивідуальний освітній план
Для узгодженої роботи міждисциплінарної групи	План супроводу дитини з аутизмом в освітньому закладі
Для відстеження позитивних змін у дитини	Оцінювальна документація

бувають у дошкільних та шкільних загальноосвітніх закладах з інклюзивним навчанням;

- розроблення методичних рекомендацій, методичних посібників із питань діагностики, організації навчання, комплексної корекційно-розвивальної роботи, соціалізації дітей з аутизмом;

- забезпечення загальноосвітніх закладів з інклюзивним навчанням дидактичними матеріалами зі структурованого навчання, візуальної підтримки для дітей з аутизмом, впровадження ІТ-технологій;

Створення сучасної інфраструктури системи освіти дітей з особливими освітніми потребами (у тому числі – з розладами аутичного спектра), зміцнення матеріально-технічної бази, вдосконалення економічних відносин:

- запровадження в рамках системи освіти системної ранньої допомоги дітям з розладами аутичного спектра, що ґрунтується на індивідуальному плані послуг родині;

- створення пунктів корекційно-педагогічної допомоги дітям з аутизмом;

- підтримка освітніх закладів, де відбувається навчання дітей з аутизмом, за допомогою участі в реалізації місцевих та державних цільових програм на умовах співфінансування бюджетів усіх рівнів;

- налагодження послідовної взаємодії між психолого-медико-педагогічними консультаціями, дошкільними та шкільними, масовими і спеціальними закладами освіти та установами, які здійснюють корекційно-розвивальну роботу з аутичними дітьми, в межах кожної адміністративно-територіальної одиниці;

- створення на міжвідомчому рівні координаційної ради, завданнями якої є розроблення стратегії комплексної допомоги дітям з аутизмом, а також здійснення координації й інформаційної роботи з її впровадження.

Модернізація системи підвищення кваліфікації педагогічних кадрів:

- організація та впровадження курсів підвищення кваліфікації фахівців, які працюють з дітьми з розладами аутичного спектра;

- спеціальна підготовка консультантів обласних та районних (міських) психолого-медико-педагогічних консультацій з питань навчання та розвитку дітей з аутизмом в умовах інклюзивного навчання;

- введення в підготовку асистентів учителів окремого блоку щодо надання кваліфікованої допомоги дитині з аутизмом в інклюзивному освітньому просторі.

Очікувані результати

Реалізація Концепції сприятиме:

- ✓ забезпеченню права дітей з аутизмом на рівний доступ до якісної освіти;

- ✓ створенню єдиної бази даних про систему інклюзивної освіти для дітей з аутизмом на основі комплексного моніторингу;

- ✓ створенню необхідної нормативно-правової бази для забезпечення процесів навчання та розвитку дітей з аутизмом;

- ✓ удосконаленню навчального процесу для дітей з аутизмом шляхом урахування сучасних досягнень науки та практики щодо роботи з дітьми цієї категорії;

- ✓ навчально-методичному та організаційному забезпеченню процесу підготовки та підвищення кваліфікації психолого-педагогічних кадрів, які оволодіють методиками корекційно-розвивальної роботи з аутичними дітьми та технологіями їхнього інклюзивного навчання;

- ✓ створенню програмових та навчально-методичних розробок з питань навчання та розвитку дітей з аутизмом;

- ✓ забезпеченню навчальних закладів, що впроваджують інклюзивне навчання, відповідними навчально-методичними, дидактичними матеріалами, сучасними методиками корекційно-розвивальної роботи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи.: Монографія. - К.: «Самміт-Книга», 2009. – 272 с.

2. Скрипник Т. В. Феноменологія аутизму: монографія. К.: Видавництво «Фенікс», 2010. – 368 с.

REFERENCES

1. Kolupaieva A. A. Inclusive Education : Realities and Prospects: monografiya. – K. : «Sammit-Knyga», 2009. – 272 p.

2. Skrupnyk T. V. Phenomenology of autism: monografiya. – K. : Vydavnytstvo «Feniks», 2010. – 368 p.

3. Cortiella C. (2009). The State of Learning Disabilities. New York, NY : National Center for Learning Disabilities.

4. Smith M. D., Belcher R. G., Juhrs P. D. A guide to successful employment for individuals with autism. – Baltimore : Brookes, 1994.

5. Evidence based practice and autism in the schools: A guide to providing appropriate interventions to students with autism spectrum disorder Randolph, National Autism Center, 2009.